

**Военно-політична взаємодія українського населення
Вольностей Війська Запорозького низового
з іншими етносами в середині XVII–XVIII ст.**

Олег Репан

ORCID: 0000-0001-7919-9996

ResearcherID: A-9179-2018

ukr-mova@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. У статті розглянуто різнопланові взаємини у воєнно-політичній царині, у якій з середини XVII–XVIII ст. втягувалося українське населення Вольностей. Вагому роль тут відігравала поява укріплень, які центральні уряди (польський та російський) розглядали як інструмент контролю за прикордонням, а також як ймовірний засіб для появи на запорозьких теренах анклавів, невіддільних січовій владі. Реакція козацької спільноти як у випадку польської ініціативи з Кодаком, так і російської з Богородицькою фортецею була однозначною – це було невдоволення, яке могло вилитися в бойові дії проти фортець, або нуртувати всередині запорозької спільноти, підштовхуючи її до пошуків союзників, здатних допомогти позбутися осоружних укріплень. Дещо відмінною є реакція на функціонування фортифікацій за доби Нової Січі – попри явне збереження конфліктності у взаєминах з російськими гарнізонами та їх командирами, Січ вже не мала можливостей для силового, воєнного розв’язання проблеми. Надзвичайно цікавим є татарський чинник. Війни з татарами актуалізують присутність польських чи російських військ як союзників, водночас у протистоянні з центральними урядами запорозжці регулярно звертаються по допомогу до татар, не виказуючи при цьому якоїсь етнічної упередженості. Така етнічна упередженість відсутня і у ставленні до поляків чи росіян, які залежно від воєнно-політичної обстановки виступають як союзниками, так і противниками. Таким чином, на нашу думку, варто говорити про другорядність етнічного чинника у воєнно-політичних подіях. Водночас уважного розгляду потребує взаємодія українського населення регіону з іншими етнічними групами на повсякденному рівні, що дозволить краще зрозуміти не політично обумовлене, а особисте ставлення до представників інших етносів.

Ключові слова: українське населення; запорозькі Вольності; іноетнічні групи.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 23.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Military-political Interaction of the Ukrainian Population
of the Zaporozhian Cossacks' Territory with other Ethnic Groups
in the middle of the 17th and 18th centuries**

Oleh Repan

ORCID: 0000-0001-7919-9996

ResearcherID A-9179-2018

ukr-mova@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. This study focuses on ethnicity as a factor in military-political events that took place in the middle of the 17th and 18th centuries in the territory controlled by Zaporozhian Cossacks. Zaporozhian Cossacks were formed on a Ukrainian ethnic basis, but the territory controlled by them was part of various state formations. Also, on the territory of the Zaporozhian Cossacks regular wars took place, and they regularly participated in military campaigns beyond their lands. All this led to active contacts in the military-political sphere with representatives of various ethnic groups – Poles, Tatars, Russians, etc. An important role in these contacts was played by the emergence of fortifications that central governments (Polish and Russian) viewed as an instrument for control over cossacks, as well as a possible means for the appearance on the Zaporozhye territories of enclaves that were not subordinate to the Sich authorities. The reaction of the Cossack community, as in the case of the Polish initiative with Kodak, and Russian with the Bohorodytska fortress, was unequivocal – it was a discontent that could have resulted in the military actions against the fortresses or was inside the Zaporozhye community, pushing it to search for allies capable of helping to get rid of fortifications. The reaction to the functioning of the fortifications in the time of the New Sich is somewhat different – despite the apparent preservation of the conflict in relations with the Russian garrisons and their commanders, the Sich no longer has the capacity for military solving of the problem. The Tatar factor is extremely interesting. The wars against the Tatars actualize the presence of Polish or Russian troops as allies, while at the same time confronting the central governments, the Cossacks regularly seek help from the Tatars, without indicating any ethnic bias. Similarly, this ethnic bias is absent in relation to the Poles or Russians, who, depending on the military-political situation, act as both allies and opponents. Thus, in my opinion one should speak about the secondary nature of the ethnic factor in military-political events. At the same time, we need to study of the interaction of the Ukrainian population of the region with other ethnic groups on a daily basis, which will allow better understanding of non-politically-determined, and personal attitudes towards representatives of other ethnic groups.

Keywords: Ukrainian Population; Zaporozhian Cossacks Territory; Foreign-ethnic Groups.

Received 31.08.2018

Reviewed 23.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Сучасні дослідження історії запорозького козацтва торкаються різноманітних аспектів – військових, економічних, культурних тощо. Водночас є питання, яке потребує уваги в історіографії – це аспект етнічності. Власне, панує консенсус з приводу українського характеру запорозького козацтва, проте його взаємодія з іншими етносами розглядається саме з точки зору взаємодії різних політичних організмів, без великої уваги до етнічної складової.

Нижче ми будемо говорити про різні форми взаємодії у воєнно-політичній сфері – від союзництва до відкритих бойових дій. Варто звернути увагу на один важливий аспект – очевидно, що для середини XVII–XVIII ст. не варто говорити про нації у модерному значенні цього слова. Шлях до етнічного усвідомлення був ще тривалий, ідентичності мали найрізноманітніший характер – це і належність до релігії, регіону, стану, спільноти тощо. Наприклад, і лівобережне, і запорозьке козацтво, будучи у плані мови, релігії, культури українським за походженням абсолютної більшості козаків, водночас було дещо відмінним за способом життя, деякими звичаями тощо. Проте етнічні характеристики не могли ігноруватися під час будь-якої взаємодії, адже йдеться про явища об'єктивні – мову, звичаї, віру.

Також попередньо варто зауважити, що в територіальному плані ми будемо говорити про Запорожжя загалом, цілком усвідомлюючи, що терени, пропустимо, Бугогардівської чи Кальміуської паланок мали свою специфіку і вимагають окремого розгляду. Хронологічно, на нашу думку, розгляд процесу воєнно-політичної взаємодії місцевого козацького населення та інших етносів варто розпочинати з появи фортеці Кодак, хоч 1635 р. трохи виходить за межі середини XVII ст. Завершенням цілком логічно виступає ліквідація Січі у 1775 р., адже надалі ця взаємодія відбувалася вже в зовсім інших умовах.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. З урахування заявленої вище теми, ми розглядатимемо воєнно-політичні події середини XVII–XVIII ст. Очевидно, це зачіпає надзвичайно цікавий масив досліджень історії запорозького козацтва, де воєнно-політична історія часто стояла в центрі уваги. Власне кажучи, вже такі класики як А. Скальковський [23] та Д. Яворницький [40] у своїх працях відводили даній проблематиці важливе місце. На тлі фокусування історіографії 1920-х рр. на марксизмі та економічній історії, зустрічаються як розвідки, прямо акцентовані на етнічності (наприклад, роботи С. Борового [3]), так і принагідні згадки про неї [22; 24]. У науковців, що вивчали запорозьке козацтво у радянський час, регулярно виникали політично обумовлені ускладнення, тому говорити про великий поступ у цій царині не доводиться. Певним підсумком здобутків історіографії цієї доби можна вважати роботу В. Голобуцького, який наполегливо, часом йдучи на компроміси, не полишав запорозької тематики [4].

Суттєво пожвавилися дослідження запорозького козацтва у незалежній Україні. Варто згадати дуже цікаві роботи В. Пірка щодо колонізації південноукраїнських земель [20], В. Яценка [43], В. Грибовського [6], В. Мільчева [18; 37], В. Заруби [9], І. Лимана [13] та багатьох інших дослідників. Водночас аспект етнічності у воєнно-політичній взаємодії запорозького населення в означений період не став предметом уважного розгляду.

Наявна джерельна база, разом із історіографією, дозволяє вивчати цю проблематику. По-перше, зазначимо цілу низку наявних публікацій джерел – як підготовлених, наприклад, ще Д. Яворницьким [39; 40], так і сучасних видань [1]. Водночас цікаву інформацію містять і невидані джерела. Зокрема, у цій розвідці використано документи фондів 51 (Генеральна військова канцелярія) та 59 (Київська губерньська канцелярія) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, де знаходимо принагідні згадки про залучення козаків до розвідувальних операцій щодо татар, контактів російських військових і запорожців тощо. Значно більший обсяг такої інформації, особливо коли йдеться про взаємодію російських військовиків з населенням Вольностей, зберігається у фонді 229 (Кіш Нової Запорозької Січі) вже згаданого архіву. Зазначу, що автор даної статті працював з мікрофільмами цих справ, які зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області.

Мета дослідження. Ключова мета цієї розвідки полягає у виявленні впливу етнічного чинника на воєнно-політичні події у Вольностях середини XVII–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Уряд Речі Посполитої у першій половині XVII ст. мав значний клопіт з козацькою спільнотою, яка, з одного боку, була потрібна як джерело доволі дешевої воєнної сили та противага татарській загрозі. З іншого – заважала утвердженню звичного для більш спокійних теренів шляхетського землеволодіння й своїми агресивними діями проти татар і турків суттєво ускладнювала полякам порозуміння з Османською імперією. Розібратися із свавільними запорожцями стало можливим після перемоги у 1634 р. над Московською державою. Сейм прийняв рішення про побудову фортеці, яка би поставила під урядовий контроль шлях по Дніпру зі стабільно заселених українських земель на Січ. Так постала фортеця Кодак.

Губернатором Кодака, відновленого після штурму Івана Сулими (більш докладно про це поговоримо нижче), став Ян Жолтовський, а комендантом – племінник коронного гетьмана Адам Конецпольський. Інструкція коменданту передбачала формування залоги виключно з етнічних поляків і німців. Цікавим є характер цього укріпленого пункту. На думку В. Грибовського, польський Кодак, як і турецькі фортеці в пониззі Дніпра – це так звані фронтірні острови. Вони контролюють тільки прилеглу територію і не поширюють свою владу

на довколишню округу. Проте, більш імовірно, як вважає В. Старостін, Кодак мав стати базою власне колонізації терену і поширення на прикордоння традиційної польської адміністрації. В інший спосіб, спираючись тільки на воєнну силу, козацтво було не загнuzдати. Про такі наміри уряду свідчить наявність не тільки коменданта, а і губернатора – тобто цивільного адміністратора. Додаймо, що надія на кодацький гарнізон дозволяє започаткувати маєток І. Арцишевського в гирлі Орелі та маєток невідомого дозорця в гирлі Самоткані.

Наслідком виникнення Кодака, імовірно, стала і поява відомого з 1645 р. Нового Кодака – поселення, яке з правого берега контролювало перевіз через Дніпро. Про наміри уряду Речі Посполитої закріпитися тут свідчить, на нашу думку, доволі швидка побудова як у Старому, так і в Новому Кодаку католицьких церков.

Вище вже йшлося про побудову фортеці Кодак та про обсадження її вояками польського і німецького походження. Цікаво, що побудували це укріплення завдяки роботі французького інженера на службі Речі Посполитої Гійома Левассера де Боплана, а комендантом став також француз, Жан Маріон. Конфлікт із запорозьким козацтвом не змусив себе довго чекати. Запорозький отаман І. Сулима, родом із Чернігівщини, командував загоном козаків, які поверталися з виправи у турецькі володіння на Чорному морі. Запорожці йшли так званим «чорним ходом» – через Азовське море, Кальміус, систему волоків та Самару. Їх атака (за різними оцінками, січовиків було від 800 до 3 000) 3 серпня 1635 р. була блискавичною, гарнізон помітив нападників лише на валах, а за чисельністю протистояти їм не міг ніяк – у Ж. Маріона в розпорядженні було лише дві драгунські сотні. Фактично, в живих лишилися ті, хто перебував на патрулюванні. Всіх інших козаки винищили, а Ж. Маріон, який відзначався жорстким ставленням до козаків, прийняв страшну смерть – йому в одяг насипали пороху і підпалили [8, с. 18; 7, с. 291].

Після придушення повстання під проводом І. Сулими польський уряд дуже швидко вирішив відновити фортецю. Королівський універсал від 21 квітня 1638 р. говорить про потребу відновлення укріплення для недопущення татарських нападів і козацької сваволі та наказує підскарбію коронному Яну Даниловичу виділити 20 тисяч злотих [15]. Росіяни, які побували на цих землях, так розповідали про причини постанови фортеці: *«А новий там городок Кодак, що на Дніпрі був, велено там німцям зроби́ти, як раніше... стояти їм, німцям, в тому городі на заставі для того, щоб там запорозькі черкаси із Запорогів для запасів у литовські міста не їхали, і з литовських міст... у Запороги не тікали...»* [4, с. 347].

Відновлення Кодака не сприйняли в Османській імперії. На думку старця Ігнатія, татарська виправа 1640 р. і була викликана саме цим невдоволенням, проте значного успіху даний похід не мав [41, с. 173].

Так само була неефективною спроба татар атакувати Кодак у лютому 1648 р., проте вже за місяць, у березні, запорожці використали допомогу союзних татар, аби заблокувати залогов Кодака і утруднити передачу інформації. Першою битвою Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, що розпочалася у 1648 р., стала битва на терені області. Довгий час йшли пошуки місця Жовтоводської битви, доки завдяки зусиллям д-ра іст. наук І. Стороженка та фахівців-археологів з історичного факультету Дніпровського національного університету цю проблему не було розв'язано.

Перший етап битви відбувся на північній околиці м. П'ятихатки, на річці Жовтій, притоці Комісарівки. Саме тут 29 квітня 1648 р. польське військо несподівано атакувала татарська кіннота під проводом Тугай-бея, а згодом підійшли й козацькі війська. Другий етап битви відбувся після прийняття поляками умов Б. Хмельницького, коли вони здали клейноди і гармати й розпочали відступ на північ. Проте, відступаючи були атаковані татарами, до яких згодом приєдналися козацькі війська. Цей етап розгрому загону С. Потоцького відбувся, ймовірно, трохи північніше с. Пахарівка Олександрійського району Кропивницької області [27].

Цікавим є власне етнічний склад військ, які традиційно в історіографії фігурують як українські та польські. Разом з тим, що в козацькому війську домінують українці за етнічним походженням, відкритість козаків до іноетнічних прибульців призводить, наприклад, до того, що один із керівників повстання реєстровців і переходу цих полків на бік Б. Хмельницького, Филон Джеджалій, ймовірно, мав татарське походження, а ще один з реєстрових полковників, Станіслав Кричевський, був абсолютно точно шляхтичем-католиком з Берестейщини. Про етнічне походження останнього можна лише здогадуватися, воно не завадило йому перейти на бік Б. Хмельницького і прийняти православну віру. Військо Б. Хмельницького перед початком битви складалося орієнтовно з 8 тис. козаків та 20 тис. татар під орудою Тугай-бея. Польське військо для маршу було розділено на дві частини – по Дніпру йшли реєстрові козацькі полки, а сухоходом – кіннота, частина реєстровців, так звані надвірні драгуни. На бік Б. Хмельницького перейшли ті реєстровці, що йшли Дніпром, а також реєстровці та надвірні драгуни, які були в польському таборі на Жовтих Водах. Більшість з них однозначно мала українське етнічне походження. Це не означає, що всі етнічні українці перейшли на бік повстанців. Наприклад, український православний шляхтич Іван Виговський, який мав чин ротмістра польського війська, після поразки потрапив у татарський полон і тільки згодом був викуплений Б. Хмельницьким [26].

Останнім акордом бойових дій 1648 р. стала облога Кодака. Річ у тому, що Б. Хмельницький ухвалив рішення не штурмувати Кодак на початку повстання. Фортецю лише взяли в облогу, причому не

щільну – не вистачало сил. Лише після перших вагомих перемог сформувалися сприятливі умови для ліквідації польського опорного пункту в тилу козацьких військ. Восени 1648 р. три козацькі полки на чолі з Я. Вовченком, М. Нестеренком та П. Шумейком рушили вниз Дніпром та взяли Кодак у справжню облогу. Зауважимо, що комендант Криштоф Гродзицький реалістично оцінив співвідношення сил і 1 жовтня 1648 р. гарнізон капітулював [16].

У подальших подіях Хмельниччини наш край перетворився на глибоке запілля. Водночас чітко видно, що міф про постійну війну між козаками і татарами – це справді лише міф, хоча збройні конфлікти між нами траплялися. Татари часто ставли союзниками українського війська. Зі свого боку, козаки давали прихисток татарам у разі посухи і загрози стадам їхньої худоби. Влітку 1650 р. вздовж річок Самара та Оріль кочували ногайці, постійно взаємодіючи з командирами Б. Хмельницького, передаючи їм (можливо, як платню за дозвіл на кочування) биків, баранів, коней. Вже за кілька років склалася ситуація, коли українці в політичному сенсі були розділені. Татарський загін приблизно у тисячу шабель ішов на допомогу гетьману І. Виговському, однак запорожці виступали проти цього володаря булави. І тому спроба татарського загону (командири – Кая-бей та Ханмамет-мурза) форсувати Самару в районі Вільного броду провалилася. Вже за рік доволі великий відділ татар обтяжений здобиччю повертався з виправи на Правобережжя і був розгромлений запорожцями Івана Сірка на переправі через Дніпро в районі гирла Самари [17, с. 20–22].

Чималу роль відігравав Кодак у переговорах козацьких гетьманів із своїми сюзеренами. Наприклад, правобережний гетьман Павло Тетеря, коли інструктував чигиринського полковника Прокопа Березецького, свого посланця до короля, пропонував збирати податки з козацьких староств на утримання залог у Чигирині та Кодаку й на воєнні витрати загалом. Інші міста в універсалах не названо [28, с. 243–244]. Для певності П. Тетеря вважав за необхідне тримати у фортеці дві сотні німецьких найманців [22, с. 125–126]. У перемовинах посольства Петра Дорошенка із султаном стосовно протекції з османської сторони висувалася вимога введення турецьких вояків до Кодака [22, с. 255–256].

Івану Брюховецькому, лівобережному гетьману промосковської орієнтації, належить ідея розташувати в Кодаку російську залогу. Для переговорів стосовно облаштування такої залози на Січ навіть прибув думний дворянин Я. Хитрово, але зустрів дуже неприхильну реакцію. Одним із наслідків такої ініціативи став арешт російського воєначальника Г. Косагова, який мав разом із запорожцями воювати проти татар [41, с. 273]. Іван Брюховецький не полишив цієї ідеї, і знову про Кодак згадали під час візиту гетьмана до Москви. Йшлося про 300 або 1 тис. російських вояків у Кодаку. Офіційно підписані «Московські

статті» І. Брюховецького фіксують цифру в 300 росіян [28, с. 270]. Кошовий отаман Іван Ріг надіслав листа гетьману І. Брюховецькому з категоричним запереченням самої думки, що російську залого можна розташувати в Кодаку.

Остання чверть XVII ст. у воєнно-політичній історії краю наповнена фактами різної взаємодії. Для того, хто хотів би говорити про «бойову співдружність» українців і росіян, прикладів буде досить. Під час першого Кримського походу (1687 р.) через лівобережжя сучасної Дніпропетровської області в напрямі Криму пройшли близько 100 тис. російських та 50 тис. українських військ. У 1688 р. росіяни та українці з Лівобережжя спільно будували Новобогородицьку фортецю. Так само як під час першого, наш край став важливою тиловою базою і другого Кримського походу (1689 р.), коли через ці місця рухалися 112 тис. російських та 50 тис. українських військ, причому з'єдналися ці армії на Самарі 20 квітня [17, с. 24–25].

Достатньо ретельно досліджено протистояння з татарськими військами 1690-х рр. на теренах краю у роботах д-ра іст. наук В. Заруби. Для відбиття татарських нападів було створено систему оборони, яку забезпечували розвідка, служба попередження, фортифікаційні споруди, попереджувальні виправи на територію противника. Дуже часто для вишукування ворога висилали дозори сотники Царичанки та Китайгорода. Ці сотні, як це сталося на початку 1690 р., брали на себе і перший удар татар. Взимку 1695–1696 рр. кримський хан здійснив великий похід, аби помститися за взяття російсько-українським військом Казикермена та інших нижньодніпровських турецьких фортець. Кримські та ногайські війська, а також калмики і черкеси наступали через Посамар'я, спалили села і хутори понад Оріллю, у т.ч. Царичанку та посад Китайгорода. Проте Іван Мазепа зумів сконцентрувати війська і татари змушені були надзвичайно швидко відступати, а козакі компанійського полку Пашковського ще деякий час знешкоджували дрібні загони кримців у орільських та самарських лісах. У 1697 р. місцем переправи на правий берег Дніпра російських (командир – Я. Долгоруков) та українських (командир – І. Мазепа) військ став Новий Кодак. На острові Томаківка І. Мазепа залишив лубенського полковника Л. Свічку з припасами. У Казикермені ці сили об'єдналися із запорожцями кошового Г. Яковенка та вели запеклі бої з турецькими і татарськими військами [9, с. 365–366, 370, 387–389, 400–403].

Виявлено чимало прикладів і того, як татари виступали союзниками запорожців, причому противниками є як росіяни, так і українці з Гетьманщини, оскільки І. Мазепа в цей час дотримувався чіткої проросійської позиції і доволі часто конфліктував із січовиками. Весна 1688 р. означала початок робіт зі спорудження Новобогородицької фортеці – і документи рясніють повідомленнями про невдоволення запорожців, хоча на певний час його притлумили [25, с. 82; 19]. По-

силення тиску з боку Січі відчувалося після повернення більшості козаків із літніх промислів. У своїй столиці низовики вирували. Околицький Г. Косагов, який часто виступав разом із запорожцями проти татар, отримав від них надзвичайно різкого листа, в якому постання нового укріплення на Самарі трактувалося як підмова Г. Косагова: *«...не чрез кого иного, толко чрез совет ваш пуца наша и пасека вековечная войсковая учинилась разорена...»* [40, с. 125]. Цим невдоволенням сподівалися скористатися сусіди. Наявна інформація, що в Речі Посполитій розглядали варіант обернення зброї проти росіян у союзі з січовиками, а кримський хан пропонував Запоріжжю союз для знищення Новобогородицька [25, с. 86–87; 40, с. 165].

У 1692 р. частина запорожців підтримала повстання Петра Іваненка проти І. Мазепи та російського панування в Україні. Будівництво Богородицької фортеці лідер повстанців використовував для антимазепинської та антиросійської агітації січовиків, причому І. Мазепі приписував намір намовити росіян *«...щобь такій городъ посередь Съчи поставити, якъ на Самарь побудувавъ»* [42, с. 96].

П. Іваненко сподівався на підтримку Кримського ханства і хотів підняти народ проти соціального гніту та втрати самостійності Гетьманщиною. Для нас цікаво, що одну з перших своїх акцій повстанці провели проти потужної Богородицької фортеці, яку спокійно могли обійти. Найімовірніше, П. Іваненко був зв'язаний певними обіцянками із Кошем.

Війська П. Іваненка зосередилися на річці Татарці, де було прийнято остаточне рішення спочатку атакувати Богородицьк. У ніч на 31 липня 1692 р. близько 2 тис. козаків П. Іваненка та 500 союзних їм татар здійснили напад на Богородицьк. Вони пішими увірвалися в посад і спалили дві його вежі. З фортеці здійснили вилазку у відповідь і повстанці відступили [10, с. 67; 42, с. 271–272]. Дії П. Іваненка на Орелі були більш успішними – Царичанка, Китайгород та інші порільські містечка стали на бік повстанців [11, с. 70–71]. Проте загалом повстання зазнало поразки.

З початком XVIII ст. протистояння з росіянами загострилося, оскільки вони побудували ще одну фортецю проти Січі. Тому козаки регулярно починають відганяти коней російських полків. У 1703 р. запорожці збиралися в Кодаку та інших місцях Вольностей із настроями йти на російські фортеці. Показовою є відмова від присяги російському престолу [39; 42, с. 237, 240–241, 247–248, 255–256].

Виступ І. Мазепи проти Петра I показав, що російська політика осоружна не тільки для січовиків. Запорожці, попри властиву для багатьох з них особисту неприязнь до І. Мазепи як політка, активно підтримали його боротьбу проти російської влади. Кошовий отаман Кость Гордієнко зібрав козаків в околицях Кодака і вирушив на Полтавщину, на з'єднання з І. Мазепою та шведським королем Кар-

лом XII. Проте російські війська висунулися до нашого краю і каральна експедиція полковника Яковлева, скориставшись відсутністю більшої частини запорожців, знищила Кодаки та Січ. Цей раунд боротьби залишився за Російською державою [8, с. 51; 1, т. 1, с. 44; 11, с. 290–291].

Запорожці контратакували незабаром. У лютому 1711 р. козаки із союзними татарами підійшли до Новосергіївської фортеці, в районі сучасного с. Вільне Новомосковського р-ну. Основна маса населення тут складалася з одружених запорожців та посполитих Війська і їх підтримка стала визначальною при захопленні фортеці з російським гарнізоном. Так само підтримали січовиків мешканці с. Кочережки. На початку березня запорозький загін із татарами Девлет-Герая атакував Богородицьк. Вони частково випалили передмістя, проте відступили – артилерійський вогонь був занадто нищівним. Після відходу основних запорозьких сил на південь близько тисячі козаків залишилися прикривати Новосергіївськ від можливої атаки з боку богородицького гарнізону [18; 37]. Зрештою, провал Пруського походу Петра I змусив Росію погодитися на те, що Кіш із Вольностями виходить із-під її влади. Так союзницькі стосунки січовиків і татар були доповнені перебуванням у складі одного державного утворення – Кримського ханства.

Становище знову змінилося в середині 1730-х рр. Запорожці у 1734 р. знову визнали сюзеренітет Російської імперії і в умовах російсько-турецької війни 1735–1739 рр. татари стали супротивниками, а росіяни – союзниками. Наприкінці вересня 1739 р. на південь від Орелі зосередився корпус генерал-лейтенанта Леонтєєва чисельністю у 39 тис. вояків, причому українська і російська частини його були приблизно рівними після приєднання запорожців. Марш на південь почався 1 жовтня і пролягав через Самару. Проте негода примусила війська повернутися і вже 6 листопада вони дісталися Царичанки [2, с. 171; 7].

У 1736 р. місцем збору основної армії під командуванням фельдмаршала Мініха визначили Царичанку, у складі 85-тисячної армії якого гетьманці налічували 16 тис., запорожці – 6 тис., а слобідські козаки – 3,7 тис. шабель. Марш на південь відбувався через Старосамарський (на місці Новобогородицької фортеці) та Усть-Самарський ретраншементи. У результаті походу було взято такі кримські міста як Ак-Мечеть, Кафа, Бахчисарай. До Самари повернулася лише половина війська. Татари відповіли набігом – у лютому 1737 р. хан перейшов Дніпро в районі Мишуриноного Рогу і спустошив південні полки Гетьманщини. Аналогічну спробу кримські війська здійснили у лютому 1738 р., йдучи тепер лівобережжям нашої області через Вовчу і далі на Самару та Орель. Але прорватися не вдалося – до Самари їх переслідувала регулярна армія, а далі справу взяли до своїх рук запорожці [2, с. 203, 346–347, 466–477]. Навіть завершення війни не означало для прикордоння послаблення пильності і в квітні–травні 1740 р.

китайгородський сотник Є. Семенов здійснив із своїми козаками розвідувальний рейд від Самари до Берди, але ніде не виявив підготовки татар до набігу [29, арк. 2].

Спільно з росіянами запорожці брали участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Січовики діяли в різний спосіб – як піхота, кіннота, власною запорозькою флотилією на Чорному морі. Запорожці відзначилися в бойових діях у Криму, Придунав'ї, під час штурму Очакова тощо [36].

Для нас важливо також, що саме відбувалося на терені краю в цей час. Кодацька і Самарська паланки стали місцем переселення для багатьох посполитих і козаків з півдня Вольностей, більш забезпечених від татарського нападу. Дуже активно працювала система сторожової служби. Наприклад, кодацький полковник утворив сторожову команду зі 140 кінних та 40 піших козаків. Система козацьких команд прикривала і лівобережжя. Наприклад, взимку 1769–1770 рр. біля с. Вільного стояли 200 запорожців, а на іншому боці Самари, в урочищі Лучине – 100 [23, с. 103; 21, с. 11].

Готувалися до відбиття нападу татар і укріплення. Наприклад, в Старосамарському ретраншементі навесні 1769 р. палісад та платформи укріплення ретраншементу мали відремонтувати, для чого було потрібно 1 840 великих дерев [34, арк. 46]. Вже у червні до фортеці прибула ремонтна команда на чолі з поручиком Денисовим [34, арк. 57]. Проте татари здійснили диверсійний напад, оминаючи наявні укріплення. Наприкінці серпня – на початку вересня 1769 р. калга-султан Кримського ханства Шехбаз-Гірей з 3-тисячним загоном прослизнув повз заслони. Кримці розбили у верхів'ях Кільчені невеликий загін запорожців і атакували територію Самарської, Орільської та Протовчанської паланок. Були знищені десятки зимівників і слобід, зокрема Козирщина, Перешепине, Личкове тощо. Цей рейд, спрямований не стільки на взяття здобичі, скільки на знищення запілля противника, охопив територію в 100 км завдовжки та 70 км завширшки в найбільш заселених землях запорожців. Січовики невдовзі помстилися, здійснивши відплатний рейд на буджакських татар, знищуючи їх кочів'я [6].

Наразі йшлося про спільні дії українського населення краю та російської армії. Проте інших, значно менш дружніх стосунків вистачало. Центром російського впливу для півдня Вольностей у період Нової Січі був Новосіченський ретраншемент. Для півночі – спочатку Усть-Самарський, а з 1750-х рр. – Старосамарський ретраншемент. Російську присутність на півночі втілювала т. зв. «трюхсотенна нижньодніпровська команда» [31, арк. 33; 32, арк. 1; 33, арк. 102], загальним командиром якої був комендант Старосамарського ретраншементу. Крім самого гарнізону Старої Самари в його підпорядкуванні перебували залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Сокольського та Біркутського редутив [33, арк. 84].

Конфліктів, і доволі відкритих, вистачало вже в 1740-х рр. У 1747 р. видано наказ провести в Усть-Самарському ретраншементі розслідування конфлікту в Ненаситці. До тамтешньої фортеці прийшли козаки полковника Письменного, які рибалили неподалік. Не відомо, що саме не сподобалося низовикам, але вони розламали укріплення, побили солдатів залоги і похвалялися бити їх регулярно – за козацькими коментарями, так завжди було і буде [1, т. 1, с. 221–222]. Схожа пригода трапилася 1749 р. у Старій Самарі. До міста приїхали кілька запорожців і добряче погуляли в місцевому шинку. Вони пиячили, влаштували стрілянину і погрожували спалити фортецю. Комендант, майор Ковальов після цього вирішив «*учредить артиллерию*» – вочевидь, козацький бенефіс справив на нього враження [10, с. 69]. Запорожцям, звичайно, муляла не залога: російських солдатів, наприклад, у 1765 р. було не більше 100 осіб [38]. Для Коша важливо було позбутися самого факту чужої присутності у Вольностях – і саме про це січовики писали в інструкції своїм депутатам до Уложеної комісії, яка за ініціативи Катерини II мала впорядкувати різні аспекти життя імперії і задовольнити об'єктивні потреби підданих [5, с. 106].

Приводом для конфлікту часто ставало втручання російських офіцерів у справи поза межами своїх компетентностей. Комендант Усть-Самарського ретраншементу прем'єр-майор А. Позняков вирішив повернути до Старої Самарі людей, які вирішили бути у підданстві Коша і перейшли до слободи Вільної. Для цього прапорщик І. Сверчков 16 березня 1747 р. прибув до слободи і віддав наказ колишнім старосамарцям збирати речі. Очевидно, аби полегшити їм переїзд, частину речей російські солдати взяли із собою, – у возах військовиків опинилися смушки, штані, сорочки, намітки, сало тощо. Проте вже наступного дня до Вільного прибув самарський полковник Кишенський на чолі тридцяти озброєних козаків. Подальші дії запорожців характеризуються як такі, що «...*весма к худому нхъ намѣ//ренню следовать могутъ*».

Самарський полковник із козаками заїхав на квартиру, де перебував поручик, і пояснив, що найкраще йому негайно забиратися зі слободи, оскільки і прибулі козаки, і місцеві мешканці схилиються до рукоприкладства – як за спробу примусового переселення, так і за забрані речі, що їх козацька команда вже повернула власникам. Прапорщика, як свідчить його рапорт, лякала нічна дорога, на що Кишенський лаконічно відповів: «...*чертъ твѣя невозметъ*» [30].

Регулярними були випадки, коли російські офіцери намагалися накинути свою владу місцевому населенню. Наприклад, майор П. Щетинін вимагав грошей у посполитих і козаків за право косити сіно в гирлі Самари, а комендант Кодацького редуту поручик Серков робив те саме на теренах сучасного Дніпровсько-Орільського заповідника [31, арк. 29, 37 зв. – 38]. У розпал війни, влітку 1773 р. комен-

дант Старосамарського ретраншементу майор Рязанцев забрав накошене для запорожців сіно, а козаків, які приїхали збирати податки з шинків, наказав «бити як собак», і вони врятувалися лише тим, що стрибнули із Самарського мосту [33, арк. 242; 5]. У документах можна також виявити факти усвідомлення російськими офіцерами ставлення запорожців до них. Комендант Новосіченського ретраншементу майор Микульшин, констатує конфлікт з військовим суддею Тимофієм Косапом, писав йому: «...я вамъ гдрю моему јмею јзяснить // хотя вы нас великоросиских военных людей // своею персоною ј не навидите...» [33, арк. 213 зв. – 214].

Останнім акордом взаємодії з росіянами стали події «атакування Січі». Корпус генерал-поручика Петра Текелія був поділений на 5 відділів, які виконували різні завдання. Один з відділів під командою графа де Бальмена у складі Інгермландського карабінерного, Московського піхотного та двох донських полків увійшов до Нового Кодака та розташував свої команди в околицях. Якщо в самому місті козаки не чинили опору, то під час візитів російських вояків до зимівників вони часто потрепали, про що вони доповідали своїм командирам. Основні сили П. Текелія підійшли до Січі. Частина козаків пропонувала чинити опір, проте більшість, яка мала родини і майно та побоювалася, зокрема, репресій, вирішила капітулювати [19; 23, с. 554–555].

Висновки. На основі проаналізованих матеріалів можна говорити лише про попередні висновки. Причини, які обумовлювали конфліктність або взаємодію на воєнно-політичному рівні, лежать дещо в іншій площині, ніж етнічність. Також конкретний матеріал підтверджує, що залежно від політичних потреб запорозька спільнота могла бути як союзною, так і ворожою щодо Гетьманщини, з якою її єднала етнічна спільність.

Обговорення. Інституційна розділеність не має затуляти безліч зв'язків, які поєднували козацькі утворення. Варто також замислитися над тим, як легко перейшли реєстровці на бік повсталих запорожців у 1648 р., а у разі І. Мазепи, навпаки, – Січ легко підтримала виступ волості. Неабиякий науковий інтерес має і питання взаємного сприйняття різних етносів, їх повсякденної взаємодії на теренах Вольностей. Такі дослідження, якщо накласти їх на спостереження за етнічним чинником у воєнно-політичних подіях, допоможуть краще зрозуміти ту роль, яку відігравали етнічні чинники в ранньомодерні часи на запорозьких теренах.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі, 1998–2008. Київ, тт. 1–5.
2. Байов, А., 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны*. в 2-х т. Санкт-Петербург.

3. Боровой, С. Я., ред., 1997. Евреи в Запорожской Сечи (По материалам сечевого архива). *Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины»)*. Иерусалим, сс. 207–250. Доступно: <<https://history.wikireading.ru/189787>>.
4. Голобуцький, В., 1994. *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа.
5. Голобуцький, В. О., 1961. *Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775*. Київ: АН Української РСР.
6. Грибовський, В. В., б.р. *Диверсійний рейд Шехбаз Гірея на Присамар'я 1769 р.* Доступно: <<https://etnopark.dniprorada.gov.ua/>>.
7. Маркович, Я., 1859. *Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича*: в 2-х ч. Москва, часть 1, с. 445.
8. Заруба, В., 2004. *Кодак. Нарис історії фортеці*. Дніпропетровськ.
9. Заруба, В., 2003. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.* Дніпропетровськ.
10. Болебрух, А. Г., ред., 2006. *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ.
11. Костомаров, Н., 1995. *Руїна. Мазепа. Мазепинці*. Ист. монографії и исслед. Москва.
12. Крикун М., 2006. *Між війною і радою: Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.* Київ.
13. Лиман, І., 1997. *Церква в духовному світі запорозького козацтва*. Запоріжжя.
14. Смолій, В., ред., 2002. *Листи Івана Мазепи, 1687–1691*. Київ, т. 1, сс. 188, 192, 201.
15. Мищик, Ю., 2004. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД. В: *Історія та особистість історика: зб. наук. праць, присвячених 60-річчю ювілею проф. Г. К. Швидько*. Дніпропетровськ, с. 60.
16. Мищик, Ю., 1997. *Козацький край : нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.* Дніпропетровськ, сс. 140–141.
17. Мищик, Ю., 1994. *Місто на Самарі*. Дніпропетровськ.
18. Мільчев, В., 2005. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, вип. 5, сс. 462–470.
19. Олійник, О., 2005. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775)*. Запоріжжя: Дике поле.
20. Пірко, В. О., 2004. *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк: Східний видавничий дім.
21. Репан, О., 2012–2013. Топоніми нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, вип. 11, сс. 7–17. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prikd_2012-2013_11_5>.
22. Рябінін-Скляревський, О., 2000. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. В: Малінова, Г.; Сапожников, І., 2000. *О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії*. Одеса, Київ, сс. 83–211.
23. Скальковський, А., 1994. *Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького*. Дніпропетровськ.
24. Слабченко, М., 1999. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. В: Козирев, В., 1999. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*. Запоріжжя.
25. Станіславський, В., 2004. *Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ.

26. Стороженко, І., 1996. Воєнні дії 1648–1652 рр. В: Стороженко, І., 1996. *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття*. Дніпропетровськ, кн. 1, сс. 104–136.

27. Стороженко, І., 2010. Жовтоводська битва у світлі гіпотез та археологічних досліджень. *Військово-істор. альм.* Київ, вип. 2(21), сс. 4–15.

28. Сохань, П., ред., 2004. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*. Київ; Львів.

29. *Рапорт полтавської полкової старшини про розвідку китайгородським сотником Єрофеєм Семеновим в степу від р. Самара до р. Берда й узбережжя Азовського моря*, 15 травня 1740 р. Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів). Оп. 3. Т. 6. Спр. 8008. Київ: Центральний державний історичний архів України, 2 арк.

30. Ф. 59 (Київська губернська канцелярія). Оп. 1. Спр. 1377. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 46, 49–49 зв.

31. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 35 (Справа про створення і діяльність слідчої комісії у справі зловживань офіцерів ландміліції — майора П. Щетиніна і поручика Зеленіна. 1756–1760 рр.). Київ: Центральний державний історичний архів України, 134 арк.

32. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 64 (Справа про вивезення заліза з Старосамарського ретраншементу для відбудови куренів на Січі після пожежі, про виготовлення якорів для човнів та інші господарські питання. 1759 р.). Київ: Центральний державний історичний архів України, 36 [38] арк.

33. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 100 (Справа про виділення сіножатей для російських і козацьких команд в дачах Війська Запорозького. 1760–1775 рр.). Київ: Центральний державний історичний архів України, 278(300) арк.

34. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 168 (Справа про складання додаткового опису зайд у Старій Самарі. 1764 р.). Київ: Центральний державний історичний архів України.

35. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 306 ("Реєстръ базарныхъ будокъ".— ["Діло о будкахъ базарнихъ. 1761, июня 20 дня заведенное. № 117"]). Київ: Центральний державний історичний архів України, 84 [83] арк.

36. Чухліб, Т., б.р. *Російсько-турецька війна 1768–1774*. Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Rosijsko_turetska_1768>.

37. Шалобудов, В., 2006. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, вип. 2, С. 44.

38. Швидько, Г., 1996. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. *Південна Україна*, № 1, с. 29.

39. Яворницький (Эварницкий), Д. И., 1908. *Источники для истории запорожских казаков*. Владимир, Т. 1, сс. 920, 939.

40. Яворницький, Д., 2008. Джерела до історії запорозьких козаків. В: Яворницький, Д., 2008. *Твори у 20 томах*. Запоріжжя, Т. 3, кн. 1.

41. Яворницький, Д., 1990. *Історія запорозьких козаків* : у 3 т. Київ, т. 2.

42. Яворницький, Д., 1993. *Історія запорозьких козаків* : у 3 т. Київ, т. 3.

43. Яценко, В., 2005. Взаємовідносини Московської держави та Війська Запорозького низового в контексті інтеграційних перетворень у кінці XVII – на початку XVIII ст. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, вип. 1, сс. 65–89.

References

Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish], 1998–2008. 5 vols. Kyiv (in Ukrainian).

Bayov, A., 1906. *Russkaya armiya v tsarstvovanie imperatritsy Anny Ioannovny* [*The Russian Army in the reign of Empress Anna Ioannovna*]. 2 vols. St. Petersburg (in Russian).

Borovoy, S. Y., 1997. Evrei v Zaporozhskoy Sechi (Po materialam sechevogo arkhiva) [Jews in Zaporozhian Sich (Based on materials from the Sich Archive)]. In Borovoy, S. Y., ed. *Evreyskie khroniki XVII stoletiya (Epokha «khmel'nichiny»)* [*Jewish chronicles of the 17th century (the Khmelnytsky's period)*]. Jerusalem: Gesarim, pp. 207–250. Available at: <<https://history.wikireading.ru/189787>> (in Russian).

Chukhlib, T., n.d. *Rosijs'ko-turets'ka viyna 1768–1774* [*Russian-Turkish War of 1768–1774*]. Available at: <http://www.history.org.ua/?termin=Rosijsko_turetska_1768> (in Ukrainian).

Holobutskiy, V., 1961. *Zaporoz'ka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannya. 1734–1775* [*Zaporozhian Sich in the last days of its existence. 1734–1775*]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the UkrSSR. (in Ukrainian)

Holobutskiy, V., 1994. *Zaporoz'ke kozatstvo* [*Zaporozhian Cossacks*]. Kyiv: Vyscha shkola. (in Ukrainian).

Hrybovskiy, V. V., n.d. Dyversiyyny reyd Shekhbaz Hireya na Prysamar"ya 1769 r. [The diversionary raid of Shekhbaz Girey on the Prysamarya in 1769]. In: *Komunal'ne pidpryemstvo «Etnohrafichni parky Dnipra» Dniprovskoyi mis'koyi rady* [*Communal Enterprise "Ethnographic Parks of the Dnipro" of the Dnipro City Council*]. Available at: <<https://etnoparky.dniprorada.gov.ua/>> (in Ukrainian).

Bolebrukh, A. H., ed., 2006. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka* [*History of the city of Dnipropetrovsk*]. Dnipropetrovsk: Grani (in Ukrainian).

Kostomarov, N. 1995. *Ruina. Mazepa. Mazepintsy* [*Ruin. Mazepa. Mazepists*]. Moscow. 800 pp. (in Russian).

Krykun, M. 2006. *Mizh viynoyu i radoyu : Kozatstvo pravoberezhnoyi Ukrainy v druhiy polovyni XVII – na pochatku XVIII st.* [*Between war and council: Cossacks of the Right-bank Ukraine in the second half of 17th and early 18th centuries*]. Kyiv: Krytyka. 472 pp. (in Ukrainian).

Kyyivs'ka huberns'ka kantselyariya [*Kyiv Provincial Office*]. 1708-1782. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine) (in Ukrainian).

Lyman, I., 1997. *Tserkva v dukhovnomu sviti zaporoz'koho kozatstva* [*Church in the spiritual world of the Zaporozhian Cossacks*]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Smolii, V., ed., 2002. *Lysty Ivana Mazepy* [*Letters by Ivan Mazepa*]. 1687–1691. 2 vols. Kyiv, vol. 1. (in Ukrainian).

Markovich, Y., 1859. *Dnevnye zapiski malorossiyskogo podskarbiya general'nogo Yakova Markovicha* [*Dairy of the Little Russian General subtreasurer Yakov Markovich*]. 2 vols. Moscow (in Russian).

Mil'chev, V., 2005. Zaporoz'kyy harnizon Novoserhiyivs'koyi fortetsi : storinka kampaniyi 1711 r. [Zaporozhian garrison of the Novosergievsk fortress: page of campaign in 1711]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnyy Yevropi* [*Ukraine in Central and Eastern Europe*], issue 5, pp. 462–470 (in Ukrainian).

Mytsyk, Y., 1997. *Kozats'kyy kray : Narysy z istoriyi Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st.* [*Cossack region: Essays on the history of Dnipropetrovsk in the 15th – 18th centuries*]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk University, pp. 140–141 (in Ukrainian).

Mytsyk, Y., 2004. Kozats'kyy viddil fondu Arkhiv koronnyy u Varshavi AHAD [Cossack Department of the Crown Archives in Warsaw Fonds AGAD]. In: *Istoriya ta osobystist' istoryka* [*History and personality of the historian*]. Dnipropetrovsk, p. 60. (in Ukrainian).

Mytsyk, Y. A., Mos'pan, N. V. and Plokhii, S. M., 1994. *Misto na Samari [A Town on the Samara river]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Oliinyk, O., 2005. *Zaporoz'kyi zymivnyk chasiv Novoyi Sichi [Zaporozhian winterer of the times of the New Sich] (1734–1775)*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Pirko, V. O., 2004. *Zaselennya i hospodars'ke osvoyennya Stepovoyi Ukrainy v XVI – XVIII st. [Settlement and economic development of Steppe Ukraine in the 16th – 18th centuries]*. Donetsk (in Ukrainian).

Raport poltavsk'oyi polkovoyi starshyny pro rozvidku kytayhorods'kym sotnykom Yerofeyem Semenovym v stepu vid r. Samara do r. Berda y uzberezhzhya Azovs'koho morya [Report of the Poltava regimental commander on intelligence by the Kytaygorod centurion Yerofiy Semenov in the Steppe from the Samara River to the Berda River and the Azov Sea coast]. 15.05.1740. File 8008. Inventory 3. Vol. 6. *Heneral'na viys'kova kantselyariya, m. Chyhyryn, m. Hadyach, m. Baturyn, m. Hlukhiv [The General Military Office, Chyhyryn, Gadyach, Baturyn, Glukhiv]* Fund 51. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (TsDIAK of Ukraine) (in Ukrainian).

Register of bazaar booths. – [The case of booths bazaar. 1761, June 20th day. No. 117]. 1761, 1763, 1766, 1771–1773. File. 36. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish]* Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Repan, O. A., 2012–2013. Toponimy nyzhn'oho Posamar'ya u dzherelakh seredyny XVIII st. [Toponyms of the lower part of the Samara River in the sources of the middle of the 18th century]. *Prydniprov'ya : istoriko-krayeznavchi doslidzhennya [Prydniprova : historical local lore investigations]*. Dnipropetrovsk, issue 11, pp. 17–27 Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prikd_2012-2013_11_5> (in Ukrainian).

Ryabinin-Sklyarevs'kyy, O., 2000. Zaporoz'ki zakoloty i keruyucha verstva Kosha XVIII st. [Zaporozhian revolts and the ruling stratum of the Kish of the 18th century]. In: Malinova, H. and Sapozhnykov, I., eds. *O. O. Ryabinin-Sklyarevs'kyy : materialy do biohrafiyi [O. O. Ryabinin-Sklyarevsky: materials to the biography]*. Odesa; Kyiv, pp. 83–211 (in Ukrainian).

Shalobudov, V. M., 2006. Svidchennya vykorystannya protykorabel'noyi artyleriyi u materialakh Bohorodyts'koyi fortetsi [An indication of the use of anti-ship artillery in the materials of the Bogoroditska fortress]. *Sicheslavs'kyy al'manakh [Sicheslavian almanac]*. Dnipropetrovsk, issue 2, pp. 41–44 (in Ukrainian).

Shvydko, H., 1996. Borot'ba zaporoz'koho kozatstva za zberezhenntya svoiykh vol'nostey v 50–60 rr. XVIII st. [The struggle of the Zaporozhian Cossacks for preservation of their land possessions during the 1750s – 1760s]. *Pivdenna Ukrayina [The Southern Ukraine]*, issue 1, pp. 26–34 (in Ukrainian).

Skalkovskiy, A., 1994. *Istoriya Novoyi Sichi abo ostann'oho Kosha Viys'ka Zaporoz'koho [History of the New Sich or the last Kish of the Zaporozhian Army]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Slabchenko, M., 1999. Palankova orhanizatsiya Zaporoz'kykh Vol'nostey [Palanka Zaporozhian Liberties organization]. In: Kozyryev, V., ed., 1999. *Materialy do istoriyi administratyvnoho ustroyu Pivdennoyi Ukrainy (druha polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.) [Materials for the history of the administrative structure of Southern Ukraine (second half of the 18th - first half of the 19th century)]*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Sprava pro skladannya dodatkovoho opysu zayd u Stariy Samari [The cause of drawing up an additional description of strangers in the Stara Samar]. 1764. File 168. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish]* Fund 229. TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Sprava pro stvorennia i diyal'nist' slidchoyi komisiiyi u spravi zlozvhyvan' ofitseriv landmilitsiyi — mayora P. Shchetynnina i poruchyka Zelenina [The case on the establishment and operation of a commission of inquiry into misdemeanors of landmine officers — Major P. Shchetinin and Lieutenant Zelenin]. 1756—1760. File 35. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish] Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Sprava pro vydilennia sinozhatey dlya rosiys'kykh i kozats'kykh komand v dachakh Viys'ka Zaporoz'koho [The case of the allocation of grassland for Russian and Cossack teams in villas of the Zaporozhian Army]. 1760—1775. File 100. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish] Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Sprava pro vyvezennia zaliza z Starosamars'koho retranshementu dlya vidbudovy kurenin na Sichi pislya pozhezhi, pro vyhotovlennia yakoriv dlya chovniv ta inshi hospodars'ki pytannia [The case of the removal of iron from the Stara Samar retrenchment for the rehabilitation of the Kurens in the Sich after the fire, the manufacture of anchors for boats and other economic issues]. 1759. File 64. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish] Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Stanislavskiy, V., 2004. *Zaporoz'ka Sich ta Rich Pospolyta* [Zaporozhian Sich and the Polish Commonwealth]. 1686—1699. Kyiv (in Ukrainian).

Storozhenko, I., 1996. *Bohdan Khmel'nyts'kyy i voyenne mystetstvo u vyzvol'niy viyni ukraiyins'koho narodu seredyny XVII stolittya* [Bogdan Khmelnytsky and military art in the Liberation War of the Ukrainian People in the middle of the 17th century]. Dnipropetrovsk, pp. 104—136 (in Ukrainian).

Storozhenko, I., 2010. Zhovtovods'ka bytva u svitli hipotez ta arkeolohichnykh doslidzhen' [The Battle on Yellow Waters in the light of hypotheses and archaeological research]. *Viys'kovo-istorychnyy al'manakh* [Military Historical Almanac], issue 2(21), pp. 4—15 (in Ukrainian).

Sokhan, P., ed., 2004. *Universaly ukraiyins'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samoilovycha* [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovych] (1657—1687). Kyiv; Lviv (in Ukrainian)

Yatsenko, V. B., 2005. Vzayemovidnosny Moskovs'koyi derzhavy ta Viys'ka Zaporoz'koho nyzovoho v konteksti intehratsiynnykh peretvoren' u kintsi XVII — na pochatku XVIII st. [Relations between the Moscow State and the Zaporozhian Army troops in the context of integration transformations at the end of the 17th and early 18th centuries]. *Sicheslavs'kyy al'manakh* [Sicheslavian almanac], issue 1, pp. 65—89 (in Ukrainian).

Yavornitskiy (Evarnitskiy), D. I., 1908. *Istochniki dlya istorii zaporozhskikh kazakov* [Sources for the history of the Zaporozhian Cossacks]. 2 vols. Vladimir, vol. 1 (in Russian).

Yavornitskiy, D., 2008. *Dzherela do istoriyi zaporoz'kykh kozakiv* [Sources to the history of the Zaporozhian Cossacks]. *Tvory u 20 tomakh* [Works in 20 volumes]. 2 books. Zaporizhzhya, vol. 3, book 1 (in Ukrainian).

Yavornitskiy, D. I., 1990. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]. 3 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 2 (in Ukrainian).

Yavornitskiy, D. I., 1990. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]. 3 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 3 (in Ukrainian).

Zaruba, V., 2003. *Ukraiyins'ke kozats'ke viys'ko v rosiys'ko-turets'kykh viynakh ostann'oyi chverti XVII st.* [Ukrainian Cossack army in the Russian-Turkish wars of the last quarter of the 17th century]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Zaruba, V., 2004. *Kodak. Narys istoriyi fortetsi* [Kodak Essay on the history of the fortress]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).